

КАВКАЗЬКИЙ ВПЛИВ В АНТРОПОНІМІЇ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАДДНІПРЯНИЩИНИ

У сучасній українській антропонімії найпоширенішими вважаються прізвища із суфіксами **-енко** або **-ко**. Рисою традиційного та сучасного українського суспільства стало широке розповсюдження прізвищ на кшталт *Коваленко, Москаленко, Приходько, Божко* тощо. Але про походження словотворчих суфіксів **-енко** або **-ко** нам відомо небагато, хоча мало хто припускає, що вони можуть мати й не зовсім слов'янське походження. Проте будь-які спроби пояснити походження цих суфіксів, особливо **-ко**, з позицій слов'янського мовознавства видаються недостатньо обґрунтованими. Але чи багато відомо сучасним дослідникам про походження цих суфіксів?

Здається, що найбільш детально було висвітлено це в роботах Ю. К. Редька. Принаймні дослідник вважав, суфікс **-енк-о** є один із найпродуктивніших і найбільш характеристичний як формант українських прізвищ. За його підрахунками, “прізвища, утворені за його допомогою, становлять 10,57 % прізвищ, утворених шляхом суфіксації”. Він справедливо вважав, що цей суфікс належить до патронімічних. Тобто виходить, що прізвища на **-енко** “майже завжди означають сина того, кого називає передсуфіксальна частина”. Дослідник виділив чотири групи прізвищ цього типу: а) утворені від власних імен; б) утворені від первісних прізвиськ (прізвищ); в) утворені від назви заняття (професії, посади) батька; г) утворені від назви місцевості за походженням. До першої групи він відніс прізвища, утворені від імені батька (патронімічні) та утворені від імені матері (матронімічні), прізвища, утворені від чоловічих імен: *Авраменко, Борисенко, Вакуленко, Ващенко, Власенко, Гавриленко, Гордієнко, Григоренко* тощо. До другої групи Ю. К. Редько відніс прізвища, утворені від прізвиськ (прізвищ) батьків. Їх теж можна поділити на дві підгрупи: прізвища, які походять від прізвиськ-іменників: *Бабенко, Барильченко, Биченко, Білашенко, Біличенко* тощо. Також до цієї групи належать прізвища, утворені від прізвиськ-прикметників: *Безвиненко* (від *Безвинний*), *Біленко, Босенко, Гаркавенко, Глушенко, Гніденко* тощо. Четверту групу становлять прізвища, що вказували на національну приналежність або віросповідання батька чи на місцевість, звідки походив перший носій прізвища: *Волощенко* (тобто син волоха), *Вихристенко* (син вихреста), *Литвиненко, Німченко, Татарченко, Турченко, Шведенко* тощо. Окремі групи становлять прізвища на **-енко**, утворені: а) від складних слів (переважно прізвиськ): *Панматченко, Кривов'язенко, Рябокобиленко*; б) від службових слів: *Дещенко* (від *дещо*), *Нехаєнко*. Основа деяких прізвищ ще не зрозуміла, хоча вони також патронімічні, утворені від різного типу прізвиськ батьків [Редько 1966, 122–123].

Велике значення для нас мають час і обставини оформлення прізвищевих назв у прізвища в сучасному розумінні. Як виявляється, це сталося досить пізно. За спостереженнями Ю. К. Редька, “протягом XVI–XVII ст. родові прізвища закріпилися серед більшості жителів українських міст... Проте основна маса населення України – селяни ще довго залишалися без зафіксованих документами прізвищ... Зміна настала аж у другій половині, точніше, наприкінці XVIII ст., коли на східноукраїнських землях було скасовано гетьманство (1764 р.), повністю ліквідовано рештки

давнього суспільно-політичного ладу (1781 р.) та замінено його загальнодержавними порядками, а західноукраїнськими територіями заволоділа після розділу Польщі (1772 р.) Австро-Угорщина. Новобранців записували обов'язково на прізвище, яким ставало здебільшого давнє прізвисько (вулична кличка)". Все це дало дослідникові підстави зробити висновок: "...тільки наприкінці XVIII – на початку XIX ст. в умовах Російської та Австро-Угорської імперій за українськими селянами закріпились постійні родові прізвища" [Редько 1968, 33–34]. Отже, як бачимо, прізвиська або прізвищеві назви XVI–XVII ст. стали основою для сучасних українських прізвищ. Велике значення мають у документах того періоду згадки про прізвиська із суфіксами на **-енко** або **-ко**. Це значною мірою дає можливість пролити світло на походження найпоширенішого типу сучасних українських прізвищ, бо на сьогодні так і немає єдиної думки щодо цього.

Погляди на походження цього суфікса розходяться. Так, В. Сімович уважав, що суфікс **-енко** розвинувся шляхом **-енькт** > **-енько** > **-енко** зі зменшених та пестливих прикметників на **-енький** [Сімович 1929, 322]. Інше припущення висловив О. Б. Ткаченко, який багато уваги присвятив питанням походження прізвищ на **-енко**. На його думку, суфікс цей складний і утворився шляхом поєднання суфікса **-єн (-т)** у словах типу "детен", "телен" і суфікса **-(ь)ко** [Ткаченко 1948, 50].

Необхідно зазначити, що сучасні дослідники більш схиляються до останнього припущення, тобто до тієї думки, що суфікс **-енко** утворився на основі суфікса **-ко**. Так, В. О. Никонов не сумнівається в тому, що ці суфікси мають слов'янське походження, та об'єднав їх в одну групу із суфіксами прізвищ **-к**, **-ак**, **-ек**, **-ук**, **-ик**, а також **-ник**, **-чук**, **-ка** тощо. Як бачимо, дослідник взяв за основу такої класифікації наявність приголосного **к**. На підставі цього дослідник зробив спостереження, що "формально тотожні закінчення утворюють на карті певну статистичну спільність". Це він пояснює трьома факторами: 1) багато з цих форм можуть мати спільне походження; 2) діють фонетичні особливості мови або діалекту; 3) відбувається "втягнення в низку" відповідно до закону рівняння на переважаючу форму. Проте з поширенням суфіксів **-енко** та **-ко** він помітив досить несподівану картину [Никонов 1988, III–III3], що має стати предметом нашого подальшого розгляду.

У деяких сучасних дослідників української антропонімії, які підтримують ту ідею, що суфікс **-енко** утворився на основі суфікса **-ко**, набула поширення думка, що суфікс **-ко** в прізвищах походить від слов'янських суфіксів **-ко** або **-ка**, які несуть у собі зменшувальний відтінок. Тобто виходить, що прізвища на кшталт *Божко*, *Головка* мають первісне значення не "Божий син", "син голови", а "малий бог", "мала голова" тощо. Можна, наприклад, навести аргументи сучасної дослідниці В. Котович. Так, у своїй статті, присвяченій прізвищам українських переселенців на Тернопільщині, вона зазначає: «Суфікс **-ко**, що походить з **-ько**, є давнім слов'янським демінутивно-експресивним формантом. Найдавніші антропоніми з цим формантом фіксуються в пам'ятках XIII ст. Однак надійні приклади з патронімічною функцією цього суфікса подають лише пам'ятки XIV – початку XV ст. Демінутивний за походженням суфікс **-к-о** згодом став нейтральним антропонімним формантом, а інколи виконував патронімічну функцію. Як і в прізвищах на **-ик**, відрізнити демінутивну від патронімічної функції суфікса **-к-о** дуже важко. В апелативній лексиці української мови суфікс **-к-о**, на відміну від суфікса **-ик**, не належать до продуктивних. Він може вживатися при прикметникових і дієслівних основах "на означення носія певної властивості, чинності: глушко, білко, крутко...". Враховуючи сказане вище, усі прізвища, що є тотожними з християнськими та давньослов'янськими іменами на **-к-о**, а також прізвища на зразок *Глушко* вважаємо семантичними дериватами від відповідних суфіксальних антропонімів. Неоднозначними щодо словотвірної структури є прізвища *Горошко*, *Кийко*, *Лиско*, *Хлібко*, *Щурко*, оскільки усі вони могли утворитися морфологічним способом від прізвищ *Горох*, *Кий*, *Лис*, *Хліб*, *Щур* або

семантичним – від давніх слов'янських відапелятивних імен із суфіксом **-к-о**. Характерними для антропонімії переселенців є прізвища на **-к-о**, в яких цей формант, найімовірніше, походить із **-ка** з метою відмежувати антропонім від апелятива, наприклад *Варишко* (пор. варишка), *Головко* (пор. головка), *Дудко* (пор. дудка), *Дорожко* (пор. доріжка), *Кобилко* (пор. кобилка), *Кулешко* (пор. кулешка), *Липка* (пор. липка), *Лопатко* (пор. лопатка), *Свинко* (пор. свинка), *Сливко* (пор. сливка). Аналогічно у прізвищах *Жовтко* (пор. жовток), *Платко* (пор. платок), *Турко* (пор. турок), *Чобітко* (пор. чобіток) суфікс **-к-о** вживається замість очікуваного **-ок**. Власне вторинними прізвищами можна вважати хіба що прізвища *Ковалько*, *Каролько*, *Мінялко*, *Попко*, бо ні як демінутивні апелятиви, ні як давні імена такі лексеми не фіксуються» [Котович 2012, 23–24].

Проте в контексті дискусії бажано поставити запитання прибічникам останньої гіпотези: а чи не маємо ми тут ситуацію, коли зменшувальний суфікс і суфікс із семантичним значенням “син” просто збігаються за формою? Не виключено, що суфікс **-ко** в українських прізвищах може мати і неслов'янське походження. І для цього є більш вагомні аргументи.

Як вже зазначалось, дослідники схильні вважати, що прізвища на **-ен(ко)** та **-ко** майже завжди означають сина того, кого називає передсуфіксальна частина. Але при цьому переважна більшість дослідників вважають це явище суто внутрішнім слов'янським [Редько 1966, 122; Масенко 1990, 24].

Проте згадані дослідники не врахували те, що в мовах народів Кавказу, насамперед у мові черкесів, існують лексичні одиниці, близькі до українського суфікса **-ко**, що мають значення “син”. Так, у мові сучасних кабардинців існує слово *кьуэ*, значення якого “син” [Кабардинско-русский... 1957, 238].

На це ще звернув свою увагу на початку минулого століття А. Лопатинський. З цього приводу він зазначив: “Наявність суфікса **-ко** в малоросійському наріді не є поодиноким явищем: у тому ж самому значенні, як і в малоросійському, і в тій самій формі, але з тією тільки різницею, що замість язично-піднебінного **к** є язично-велярний **к**, цей суфікс існує в обох нарідчях адизької (черкеської) мови – кахському та кабардинському: Бато-ко, Балато-ко, Токмо-ко, Хирс-ко, Псибалкно-ко, Жеґано-ко. Збіг суфікса в обох мовах не мав би ще досить великого значення, якби не та обставина, що суфікс **-ко** в черкеській мові не лише відіграє роль твірного закінчення, як у мові російській, а й зберіг своє самостійне значення: слово **-ко** означає *син*; воно однаково зрозуміле кожному черкесу і як слово самостійне, і як складова частина складного слова. У цьому випадку може стати повним аналогом скандинавське **-son, -sen** (Svenson, Benedictsen), що виступають і тим, і іншим: самостійним словом та суфіксом” [Лопатинский 1902, 46].

Такі паралелі між черкеською й українською мовами А. Лопатинський пояснює таким фактором: “Поява в Лівобережній Малоросії суфікса **-ко** у другому, але корінному його значенні можна віднести до часів переселення п'ятигірських черкасів князем литовським Гедиміном наприкінці XIV ст., які згодом змішалися з південноруськими та тюркськими елементами. Це відобразилось, до речі, і на фонетиці придніпровських говорів...” [Лопатинский 1902, 47].

В. П. Кобичев повністю підтримав ідеї А. Лопатинського щодо схожості семантики суфікса **-ко** в українській і черкеській мовах. Що ж стосується причини цього явища, то В. П. Кобичев висловив свою гіпотезу: “Наведені лексеми Л. Г. Лопатинський вважав запозиченнями з кавказьких мов, але, швидше за все, це є проявом впливу стародавньої загальноєвропейської мови на кавказькі, в цьому випадку на адизькі, мови” [Кобычев 1973, 93–94].

На жаль, через брак письмових джерел про події стародавніх часів ми не можемо перевірити правильність гіпотези В. П. Кобичева. Проте ми можемо піддати аналізу аргументи Л. Г. Лопатинського, бо в нас є деякі письмові джерела періоду

пізнього Середньовіччя, що дозволяють певною мірою виділити мігрантів-черкесів з Північного Кавказу серед місцевого слов'янського та іншого населення. У зв'язку з питанням перебування вихідців з Північного Кавказу в Середній Наддніпрянщині в добу пізнього Середньовіччя для нас особливий інтерес може становити кількість цих мігрантів. На тлі цього можемо констатувати факт поширення назви Черкаси як у Центральній Україні, так і на Північному Кавказі.

Не позбавлена сенсу думка, що в добу пізнього Середньовіччя жителів Центральної України почали називати “черкасами” за назвою поселення в Середньому Подніпров'ї – Черкаси, – розташованого на правому березі Дніпра. Це можна пояснити тим, що з XV ст. місто Черкаси довгий час було одним з адміністративних центрів польсько-литовської держави, де відбувався процес формування українського козацтва. За назвою міста Черкаси, навколо якого козаки селилися, їх і почали іменувати черкасами. Відзначимо, що в Північному Причорномор'ї топоніми, що походять від етнонімів у множині, зустрічаються досить часто (Ясси, Печеніги, Торки тощо). Нам відомі випадки, коли назви поселень ставали основою для назв етносів і субетносів: афіняни, спартанці, ромеї тощо.

Зазначимо відразу, що в московських документах вже при описі подій XIV ст. “черкасами” позначали народ на Північному Кавказі (адигів). А з середини XV ст. “черкасами” вже почали називати також частину жителів Центральної України. Здавалося б, зв'язок очевидний. Проте багато сучасних дослідників намагаються цього не помічати.

Так, одні вчені заперечують який-небудь зв'язок українського терміна “черкаси” з Північним Кавказом. Інші ж визнають цей зв'язок, але вважають, що етнонім “черкас” походить від етнічної назви “черкес”. При цьому вони посилаються на переклади творів арабо-перських авторів XIII–XIV ст., де нібито згадується етнонім “черкес”. Насправді там фігурують етнічні терміни без позначення голосних: *ч.рк.с* або *ал-дж.рк.с* [Тизенгаузен 1884; 1941]. Проте у творі Платона Карпіні “Історія монгалів”, написаному ще в середині XIII ст., серед завойованих монголами народів Кавказу вже згаданий народ “Чіркаси” [Карпіні 1957, 57, 72]. Навіть у XV ст. італійські автори Й. Барбаро та Г. Інтеріано продовжували використати форму “Черкас” [Барбаро 1971, 108; Волкова 1973, 24].

Тільки з XVI–XVII ст. західні європейці почали використовувати стосовно адигів Північного Кавказу термін *черкес* [Волкова 1973, 24]. Тут можливий вплив турків-османів, у яких етнонім писався як *чркс*, а вимовлявся як “черкес” [Радлов 1905, 1969]. Отже, варіант *черкас* був первинним. У XV ст. генуезець Г. Інтеріано писав про адигів: “Зихами зовуться они на родном греческом и латинском языках, Татары и Турки зовут их Черкесами, и на их собственном наречье имя им Адыге” [Адыги... 1974, 48].

Саме це й породило в східноєвропейській історичній літературі XVI–XIX ст. легенди, згідно з однією з яких на початку XIV ст. фортецю Черкаси заснував литовський князь Гедимін, а назву їй дали переселені ним з Кавказу адиги-“черкаси” (литовська люстрація 1552 р.). Згідно з іншою легендою, поширеною серед російських істориків XVIII–XIX ст., фортецю Черкаси заснували в XIII–XIV ст. біженці-“черкаси”, які мігрували до Середньої Наддніпрянщини з Курського князівства, а до того вони були вихідцями з П'ятигір'я на Кавказі (В. М. Татищев, І. Болтін, М. І. Антонівський, Д. Бантиш-Каменський, А. Рігельман та ін.) [Горленко 1982, 96–106]. Проте усі ці легенди були ідеологічно заангажованими сюжетами.

Характерно, що в російських документах практично до XVIII ст. згадувалися паралельно як “черкаси малоросійські”, так і “черкаси п'ятигорські” [Кабардино-русские... 1957].

У контексті ситуації пізньосередньовічного часу виникає природне запитання: як могли малоросійські черкаси називати черкасів з П'ятигір'я? У зв'язку з цим

особливий інтерес становить те, що в литовській люстрації від 1552 р. був згаданий “Степанец Пятигорчин” [Архивъ... 1886, 103]. До цього слід додати, що після 1552 р. на протилежному березі Дніпра на берегах р. Сліпород, правій притоці Сули, виникло село П’ятигірці (знову множина в топонімі). Тут цілком можливий зв’язок, тому що в литовській легенді відзначено, що князь Гедимін підкорив “Черкасы Пятигорское, и приведши Черкасовъ часть з княгинею ихъ, посадилъ ихъ на Снепороде, а иншыхъ на Днепре, где теперь Черкасы сидять, а Снепородцевъ посадилъ на Днепрежъ у Каневе и сидячи Снепородце на Днепре у Каневе...” [Архивъ... 1886, 103].

Окрім того, В. Ф. Горленко схильний вважати, що в литовській люстрації від 1552 р. містяться й інші антропоніми, можливо, кавказького походження: Лазука, Горянин Тиньснич, Тока Копытков, Ломан, Семен Скуматов, Гусейм (Хусейн), Неллстон Старый, Жчалаш, Мишко Теребердеевич [Горленко 1982, 105]. Проте проведений аналіз дозволив виділити більшу кількість цих “підозрілих” антропонімів. При цьому варто окремо розглянути імена жителів Черкаського, а потім Канівського замків. Отже, в Черкасах у середині XVI ст. серед мешканців були особи з такими іменами: Федор Бака, Семен Кокис, Лавриш Шопа, Куян, Ломан, Кубеча, Лазуко, Дунко, Горин Тиньснич, Тока Копытков, Хроль Гирин, Антин, Ходжа Жало, Охрем Уласова, Ходко Синкович, Жауко Пожого, Мико Конис, Томило Кузьминич, Бахта Розмечич, Еско Лавгиренич, Рядюки Губинич, Войт Яцко Чигаса, Федко Корта, Сухина Лескин, Данжкуль, Иван Мехмедер, Малык Баши, Конашко Косимович, Левко Тинкович, Занко Либа, Войно Томиловоє, Лома, Семен Скуматов, Гусейн. Не менш цікавими були також імена жителів Канева: Степанец Пятигорчин, Козак Кузкевич, Солтан Черемишенин, Васко Кобатникович, Туголоковна, Гришко Калугор, Мишко Теребердеевич, Олабойтишина, Федко Басанский, Толук Колодецкий, Андрейко Чуцолович, Улас, вдова Терлевая, Семенец Катутин, Теребуньца [Архивъ... 1886, 84–105]. Проте в більшості випадків важко довести саме адизьке походження цих антропонімів, окрім згаданого – “Степанец Пятигорчин”.

Серед чималої кількості імен мешканців Черкаського та Канівського замків, наведених у литовській люстрації 1552 р., варто виділити ще один антропонім, що вказує на гідронім Північного Кавказу. Так, серед мешканців Канівського замку згаданий “Федко Басанский” [Архивъ... 1886, 103]. У зв’язку з цим слід навести спостереження Дж. Кокова про поширення серед адигів антропоніма **Бахьсэн**, збереженого досі як прізвище **Бахьсэн-хэ** (Баксановы). На думку дослідника, ця родова назва – похідна від назви річки **Бахьсэн** (Баксан) на Північному Кавказі [Кокков 1974, 148–149].

Що ж до XVII ст., то ситуація дещо змінилася. Так, у “Реєстрі Війська Запорозького 1649 р.”, з одного боку, згадані подібні власні імена: Дахно Пятигорец, Овдей Пятигорский, Яков Пятигорец, Яцко Пятигорец, Протас Пятигоренко, Макар Пятигорец, Михайло Пятигорский, Иван Пятигорский [Реєстр... 1995, 31, 44, 59, 139, 140, 182, 225, 229]. Чи були серед згаданих осіб вихідці з Північного Кавказу, важко сказати, тому що під Києвом вже в 1596 р. існувало село з назвою П’ятигори, яке до цього мала назву Триножин [Київська... 1971, 676]. Проте не виключено, що всі ці прізвищеві назви мали прямий стосунок до адигів – вихідців з району північнокавказького П’ятигір’я.

Варто розглянути ці прізвищеві назви XVI – першої половини XVII ст. окремо та порівняти їх із семантикою сучасних українських прізвищ, які прямо з ними пов’язані своїм походженням. Візьмемо, наприклад, антропоніми з “Реєстру...”, що містять прізвисько “Пятигорский”: Овдей Пятигорский, Михайло Пятигорский, Иван Пятигорский [Реєстр... 1995, 182, 225, 229]. За спостереженнями І. В. Єфіменко, ще в XVI ст. письмовими документами були зафіксовані прізвищеві назви, що “утворилися морфологічним способом за допомогою прикметникових суфіксів

-ск(ий)/-ик(ий)". "Семантичний зміст розглянутих прізвищевих назв, – зазначає далі дослідниця, – характеристика за місцем проживання, за назвою маєтку, яким володіла особа, за назвою місцевості, де проживала чи з якої прибула" [Єфименко 2003, 116]. Останнє для нас становить особливий інтерес. До числа таких назв дослідниця віднесла, наприклад: Карачовський (від топоніма *Карачев*), Светнославський (від ойконіма *Свентослав*), Радогоський (від топоніма *Радогоща*) тощо [Єфименко 2003, 116–118].

Аналогічну ситуацію спостерігаємо і серед сучасних українських прізвищ. Так, Ю. К. Редько відзначив, що частина українських прикметникових прізвищ із суфіксом **-ськ-** були утворені від топонімів і вказували на місце походження їхніх носіїв, а не на назву маєтків, тобто вони не були аристократичними. Дослідник відзначив цілу низку таких прізвищ, "утворення яких виявляється лише в зіставленні їх з топонімічними назвами": "Прізвище *Андріївський* може виводитись від назв населених пунктів: Андрієвичі, Андрієво, Андоївка, Андріїв, прізвище *Бабанський* від Бабанів, Бабанівка, Бабанка, Бабанськ... *Балучинський* від Балучин, *Бандрівський* – Бандрів, *Барський* – Бар, *Бакінський* – Бачина, *Богуцький* – Богута, *Борковський* – Борки, *Великопольський* – Велике Поле... *Верхратський* – Верхрата, *Дмуховський* – Дмуховець, *Жбадинський* – Жбадин, *Жиравецький* – Жиравка, *Завійський* – Завій... *Климанський* – Климани, *Кобринський* – Кобрин, Кобринці, *Копистянський* – Кописть, *Коцюбинський* – Коцюбинці, Коцюбинчики, *Лозинський* – Лозина, *Мочульський* – Мочули, Мочулинці... *Роздольський* – Роздол, *Свірський* – Свірж... *Смикоровський* – Смикорівка, *Смолинський* – Смолин, *Шегинський* – Шегині, *Ясницький* – Ясницька" [Редько 1966, 28].

Отже, в нашому випадку прізвищеві назви на кшталт "Пятигорський" мають вказувати на те, що їхні носії походять або з населеного пункту П'ятигори, або з місцевості, що дістала назву "Пятигорье", тобто з Північного Кавказу. Цікаво, що видавці та коментатори "Реєстру Війська Запорозького 1649 р." вважають, що прізвисько "Пятигорський" та схожі на нього, але з іншими словотворчими суфіксами, походять від назви населеного пункту "Пятигоре" під Києвом [Реєстр... 1995, 557]. У цій назві легко впізнається вже згадане сучасне село П'ятигори [Київська... 1971, 676].

Проте тут можливе й альтернативне пояснення: прізвищева назва "Пятигорський" з'явилася в українській Наддніпрянщині тому, що її носії своїм походженням були пов'язані з Північним Кавказом, де окрема область поблизу сучасного П'ятигорська за часів пізнього Середньовіччя мала аналогічну назву – "Пятигорье" (П'ятигир'я).

Не менший інтерес становлять зафіксовані в "Реєстрі..." антропоніми, що містять прізвищеву назву "Пятигорець": *Дахно Пятигорець*, *Яков Пятигорець*, *Яцько Пятигорець*, *Макар Пятигорець* [Реєстр... 1995, 31, 59, 139, 182]. За даними І. В. Єфименко, вже у XV ст. письмовими документами були зафіксовані прізвищеві назви, що утворилися за допомогою суфікса **-ець**. За її спостереженнями, протягом XVI ст. такі прізвищеві назви набули поширення на території всіх регіонів України [Єфименко 2003, 22–23]. Згодом вони стали прізвищами.

Л. Т. Масенко вважає, що "група прізвищ із суфіксом **-ець** вказує на вихідців з різних міст України: Богуславець, Бориславець, Батуринець, Гайсинець, Канівець, Козинець, Мглинець, Полтавець, Уманець, Хоролець, Чигринець та інш." [Масенко 1990, 31]. Окрім того, коментатори "Реєстру Війська Запорозького 1649 р." вважають, що прізвисько "Пятигорець" може походити від назв населених пунктів не лише "Пятигоре" під Києвом, а й "села Пятигори у Черкаській обл." [Реєстр... 1995, 557]. Відразу зазначимо, що такого села на території Черкаської області не зафіксовано. Цілком можливо, що дослідники мають на увазі розташоване навпроти м. Черкас на протилежному лівому березі Дніпра, на берегах р. Сліпород, правій притоці Сули, село П'ятигірці. А це вже територія Полтавської області, яка кілька десятиліть тому була насправді частиною Черкаської області.

Походження назви села – **П'ятигірці** – досить цікаве. Так, В. Ф. Горленко, спираючись на дані литовської люстрації від 1552 р., висловив таке припущення: «Не виключено, що “приведені” в 1305 р. Гедиміном п'ятигірські черкеси були підселені до своїх одноплемінників у Наддніпряниці. До речі, правдивість цієї легенди підтверджується також топонімією. Так, на р. Сліпороді, де, як впливає з люстрації, була поселена частина “виведених” Гедиміном “п'ятигірських черкас”, існує с. П'ятигірці» [Горленко 1982, 105]. До цього додамо, що в люстрації 1552 р. це село ще не згадане. А це може означати, що село П'ятигірці мало виникнути після 1552 р.

З огляду на це, з одного боку, можна вважати, що згаданий у “Реєстрі...” антропонім “Пятигорец” походить від топоніма П'ятигірці. З другого боку, можливий протилежний варіант – назва села П'ятигірці виникла від того, що тут мешкало багато “п'ятигірців”, які були вихідцями з північнокавказького П'ятигір'я. Цікаво, що семантика сучасних українських прізвищ на **-ець** дозволяє підтримати як першу, так і другу версію.

Так, Ю. К. Редько відзначив, що прізвища на **-ець** могли мати такі значення: 1) виражати атрибутивність; 2) “вказувати на назву місцевості, звідки походить перший носій прізвища” [Редько 1966, 125]. Останнє для нас особливо цікаве. В іншій своїй роботі Ю. К. Редько також уточнює, що до числа прізвищ, “утворених від назв окремих частин української та суміжної з українською територією” належить і частина прізвищ на **-ець**, наприклад *Волинець* [Редько 1968, 37]. На нашу думку, деякі українські прізвища на **-ець** можуть вказувати і на етнічне походження перших їхніх носіїв. Наприклад, прізвище *Ляховець* [Редько 1968, 148] може вказувати на зв'язок з ляхами (поляками). Хоча й можливий інший варіант: людина була вихідцем із країни “ляхів” – Польщі. Додамо також, що й на сьогодні серед українських прізвищ ще й досі фігурує антропонім **П'ятигірець** [Редько 1968, 186].

Й особливий інтерес для нас може становити походження особи, яка зафіксована в “Реєстрі...” як “Протас Пятигоренко” [Реєстр... 1995, 140]. Тут ми бачимо вживання суфікса **-енко**, що і є основним предметом цього дослідження. За спостереженнями І. В. Єфименко, прізвиська із суфіксом **-енко** вперше фіксуються письмовими джерелами ще в XV ст., в XVI ст. починають поширюватись і вже пізніше стають домінуючими на східноукраїнських землях [Єфименко 2003, 56]. Як бачимо, “Реєстр...” відображає цей процес, бо там зафіксовано дуже багато прізвищевих назв цього типу. На думку Л. Т. Масенко, така велика кількість антропонімів цього типу в XVII ст. пояснюється тією обставиною, “що до реєстрів записувались переважно молоді козакі, тоді як їхні батьки мали найменування без суфікса **-енко**” [Масенко 1990, 25].

Як вже зазначалось, Ю. К. Редько відзначив, що прізвища на **-енко** могли мати багато значень. Але ми звернемо увагу лише на одну групу значень, яка може пояснити походження прізвищевої назви “Пятигоренко”. Ю. К. Редько відзначає це так: “Четверту групу становлять прізвища, що вказували на національну приналежність або віросповідання батька чи на місцевість, звідки походить перший носій прізвища: *Волощенко* (тобто син волоха), *Вихристенко* (син вихреста), *Литвиненко*, *Німченко*, *Татарченко*, *Турченко*, *Шведенко*, *Жихаренко* (той, що походить з с. Жихара на Харківщині), *Миргородченко*, *Охтирченко*, *Харковщенко*” [Редько 1966, 122]. Аналогічну ідею дослідник висловлював і в інших своїх роботах [Редько 1968, 37].

Таким чином, маємо підстави вважати, що прізвищева назва “Пятигоренко” могла виникнути з двох причин. По-перше, її носій міг походити або з села П'ятигори, що на Київщині, або з місцевості П'ятигір'я (Пятигорье) на Північному Кавказі. По-друге, батько носія цієї прізвищевої назви міг належати до числа тих, кого називали П'ятигірець (Пятигорец).

Окрім того, в “Реєстрі...” вже були зафіксовані антропоніми нового типу: Сепер Черкес, Роман Черкес, Степан Черкес [Реєстр... 1995, 62, 102, 120]. Немає сумнівів,

що це вихідці з Північного Кавказу. Як бачимо, в XVII ст. українські черкаси-козаки вже почали використовувати для позначення адигів Північного Кавказу, швидше за все, османо-турецький варіант етноніма – *черкес*.

Але, попри все, мусимо визнати, що серед кількох сотень антропонімів “Реестру Війська Запорозького...” ми зустрічаємо лише 10 носіїв прізвищевих назв, які можна пов’язати з Північним Кавказом. Що ж стосується литовської люстрації 1552 р., то у відсотковому відношенні таких переселенців із району П’ятигір’я на Північному Кавказі могло бути трохи більше. Якщо порівнювати прізвиська литовської люстрації 1552 р. і “Реестру Війська Запорозького 1649 р.”, то побачимо, що процес активного формування зовнішньої форми для майбутніх українських прізвищ розпочався не в XVI ст., а в XVII ст. Неможливо уявити, щоб невелика кількість емігрантів черкеського походження могла спричинитися до того, що прізвиська із суфіксом *-ко* почали масово поширюватися серед слов’янського населення Середньої та Нижньої Наддніпряниці в XVII ст. Здається, що ми маємо справу з більш давнім явищем.

Кілька десятиліть тому О. М. Трубачов присвятив навіть окрему монографію питанням термінології близької спорідненості у слов’ян. Важливо те, що він не відзначив у слов’янських мовах для позначення сина терміна, близького за формою до суфікса *-ко*, а замість нього виявив лише лексичні одиниці, близькі за формою до українського “син” [Трубачев 1959, 48–54]. Окрім того, дослідник з’ясував, що в більшості випадків терміни кровної спорідненості в більшості слов’янських мов не зникають і походять від загальноіндоевропейських. Хоча можуть бути і винятки. Так, О. М. Трубачов відзначив у висновках: “...винятково складні співвідношення усередині слов’янської термінології кровної спорідненості, які виявляються ще більш складними при намаганні етимологічно дослідити її, пояснюються, головним чином, наявністю в ній низки хронологічних нашарувань, що протягом історії змішалися, витиснули або ж тільки зрушували одне одного в тій чи іншій функції. В останньому випадку цікаво, що етимологічне дослідження іноді приводить до тождяких значень різних кореневих морфем, наводить неначе на думку про дублювання, про наявність стародавніх синонімів...” [Трубачев 1959, 86]. У такому разі варто запитати: що нам заважає віднести до числа цих синонімів українське *-ко* в значенні “син”, яке не зустрічається в інших індоевропейських мовах? Останній фактор дозволяє вважати його зовнішнім запозиченням із неіндоевропейських мов.

Однак важко собі уявити, щоб слов’яни, оселившись у Північному Причорномор’ї, почали б використовувати паралельно з індоевропейським “син” кавказьке “ко”. Це було б можливим лише при наявності асиміляції значного прошарку населення кавказького походження з боку індоевропейської більшості. У зв’язку з цим виникає природне запитання: де і коли відбувалися ці процеси? Як ми вже показали, це не могло статись у Наддніпряниці за часів пізнього Середньовіччя.

Як вже зазначалося, щодо поширення прізвищ на *-енко* та *-ко* В. О. Никонов помітив досить несподівану картину. За його словами, ситуація має такий вигляд: “Зона їхнього переважання безпосередньо продовжена по всій східній смузі Білорусі. Її окреслили: Ю. К. Редько по Україні та М. В. Бірілло по Білорусі, але ні той, ні інший не помітили головного – кордон ареалу *-енко* іде не по кордону білоруської та української мов, а з півночі на південь, об’єднуючи східних українців зі східними білорусами, і відокремлює тих і інших від решти українців та білорусів” [Никонов 1988, 113]. Цей висновок може свідчити на користь гіпотези про субстрат. Хоча більш імовірною може бути ситуація, відповідно до якої термін *ко* міг з’явитися в одному регіоні і з плином часу розповсюдитись по решті території України та Білорусі, набувши функції суфікса в прізвищах.

Тому великий інтерес можуть становити статистичні дані Ю. К. Редька про поширення суфіксів *-енко* та *-ко* на території України, здобуті кілька десятиліть тому.

Так, щодо прізвищ на **-енк-о** дослідник зазначив: “Поширені вони в усіх без винятку областях України, але найбільше їх у східній частині УРСР, у тринадцяти областях: Київській (25,8 %), Чернігівській (31,1 %), Черкаській (29,3 %), Полтавській (26,5 %), Сумській (25 %), Харківській (25,4 %), Донецькій (27,7 %), Луганській (23,3 %), Дніпропетровській (22,7 %), Кіровоградській (25,3 %), Запорізькій (21,6 %), Херсонській (26,8 %) і Кримській (27 %). У середньому четверта частина всього українського населення цих областей має прізвища на **-енк-о**” [Редько 1966, 195].

Аналогічну картину подають і дані Ю. К. Редька про поширення прізвища на **-к-о**: “Третє місце (після прізвищ на **-енко** та утворених лексико-семантичним способом) вони займають у трьох областях: Чернігівській (8 %), Сумській (8 %) і Полтавській (5,7 %). Четверте місце їм належить у Кримській (8,3 %), Запорізькій (5,8 %) і Херсонській (5,6 %). На п’ятому місці прізвища на **-к-о** стоять у Донецькій (4,5 %), Черкаській (4,1 %), Дніпропетровській (4 %) і Миколаївській (3,8 %). Шосте місце займають у Київській (5,2 %), Вінницькій (5,1 %), Житомирській (3,7 %) і Хмельницькій (3,2 %), а сьоме місце в Харківській (4,2 %), Кіровоградській (3,8 %), Одеській (5,2 %), Львівській (4,5 %) і Закарпатській (5,2 %) областях. Трохи менше цих прізвищ у Чернівецькій (3,1 %), Луганській (2,6 %) та Волинській (2,3 %) областях, де вони займають восьме місце, та в Івано-Франківській (3 %), де їм належить дев’яте місце. Спостерігається деяка перевага прізвищ на **-к-о** в центральних областях. Найменше прізвищ цього типу в Тернопільській та Рівненській обл., де вони займають одинадцяте і дванадцяте місця” [Редько 1966, 204].

Таким чином, можна побачити певну закономірність: там, де спостерігаємо найбільше поширення прізвищ на **-енко**, також бачимо переважання прізвищ на **-ко**. На нашу думку, це може бути вагомим доказом того, що суфікс **-енко** своїм походженням пов’язаний із суфіксом **-ко**. З другого боку, бачимо, що суфікси цього типу переважають на територіях Чернігівщини та суміжних з нею областей – Полтавської та Сумської. Отже, це дає підстави вести розмову про те, що в минулому суфікси **-енко** та **-ко** почали поширюватися з території Чернігівщини та суміжних з нею областей. Варто звернути увагу на те, що на Черкащині ці суфікси не так поширені, як на Чернігівщині. А це може бути додатковим доказом того, що суфікс **-ко** з’явився на Лівобережній Наддніпряниці задовго до переселення в район Черкас адигів у добу пізнього Середньовіччя.

Важливо, що отримані результати певною мірою збігаються з результатами досліджень К. М. Тищенка, проведених ще кілька десятиліть тому. Так, дослідник відзначив: «Нагромаджені дані дають підстави говорити про “наявність адиго-кавказького субстратного пласту в мові, топонімії та культурі населення Східного Прикарпаття, Дніпро-Дністерського та Нижньодунайського басейнів” [Кобычев 1973, 93], а також і Дніпровського Лівобережжя. При цьому в галузі топонімії найбільший інтерес і надалі становлять топоніми Псло, Ворскла, Субот» [Тищенко 2006, 90]. Дозволимо собі додати до числа цих давніх реліктів кавказького субстрату також суфікс **-ко**, що став невід’ємною частиною багатьох українських прізвищ.

ЛІТЕРАТУРА

Адыги, балкарцы и карачаевцы в известиях европейских авторов XIII–XIX вв. Нальчик, 1974.

Архивъ Юго-Западной Росіи. Ч. VII. Т. I. Київ, 1886.

Барбаро И. Путешествие в Тану // Барбаро и Контарини о России. Ленинград, 1971.

Волкова Н. Г. Этнонимы и племенные названия Северного Кавказа. Москва, 1973.

Горленко В. Ф. Об этнониме черкасы в отечественной науке конца XVIII – первой половины XIX вв. // Советская этнография, 1982, № 3.

Сфименко І. В. Українські прізвищеві назви XVI ст. Київ, 2003.

- Кабардино-русские отношения в XVI–XVIII вв.** Документы и материалы в 2-х томах. Москва, 1957.
- Кабардинско-русский словарь.** Москва, 1957.
- Карпини П.* История монгалов // Карпини П. **История монгалов.** Рубрук Г. Путешествие в восточные страны. Москва – Ленинград, 1957.
- Київська область // **Історія міст і сіл УРСР.** Київ, 1971.
- Кобычев В. П.* В поисках прародины славян. Москва, 1973.
- Коков Дж. Н.* Адыгская (черкесская) топонимия. Нальчик, 1974.
- Котович В.* Найменш поширені словотворні моделі прізвищ українців, переселених з Польщі на Тернопільщину // **Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету,** 2 (21) 2011 – 1 (22) 2012.
- Лопатинский А.* Суффиксы русского языка. Влияние кавказских языков на их образование // **Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа.** Вып. 31. Отдел четвертый. Тифлис, 1902.
- Масенко Л. Т.* Українські імена і прізвища. Київ, 1990.
- Никонов В. А.* География фамилий. Москва, 1988.
- Радлов В. В.* Опыт словаря тюркских наречий. Т. III. Ч. 2. Санкт-Петербург, 1905.
- Редько Ю. К.* Сучасні українські прізвища. Київ, 1966.
- Редько Ю. К.* Довідник українських прізвищ. Київ, 1968.
- Реєстр Війська Запорозького 1649 р.** Київ, 1995.
- Сімович В.* Українські іменники чоловічого роду на **-о** в історичному розвитку й освітленні // **Наук. збірник Укр. пед. інституту ім. М. Драгоманова в Празі.** Т. I. Прага, 1929.
- Тизенгаузен В. Г.* Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. I. Санкт-Петербург, 1884.
- Тизенгаузен В. Г.* Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. II. Москва – Ленинград, 1941.
- Тищенко К. М.* Мовні контакти: свідки формування українців. Київ, 2006.
- Ткаченко Б.* Українські прізвища з суфіксом **-енко** та споріднені утворення // **Слов'янське мовознавство.** Т. 2. Київ, 1948.
- Трубачев О. Н.* История славянских терминов родства и некоторых древнейших терминов общественного строя. Москва, 1959.